

تفسیر تطبیقی عذاب نشدن اخراج‌کنندگان پیامبر از مکه

روح‌الله نجفی

دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، رایانامه:

r.najafi@khu.ac.ir

چکیده

آیات ۷۶-۷۷ سوره اسراء به مکیان مشرک هشدار داده است که اخراج پیامبر اسلام از سرزمین خویش به نابودی زود هنگام اخراج‌کنندگان خواهد انجامید و این سنتی خدایی است که درباره رسولان پیشین نیز جاری بوده است. از دیگر سو، مشرکان مکه به عذاب‌هایی از سنخ عذاب‌های مشرکان پیشین گرفتار نگشتند، گرچه در نهایت باعث ترک مکه از جانب پیامبر شدند. مفسران برای حل این چالش، قتل مشرکان در جنگ بدر را مصداق عذاب اخراج‌کنندگان پیامبر قلمداد کرده‌اند. تحقیق حاضر این رویکرد رایج را نقد می‌کند، با این استدلال که هلاکت زود هنگام اخراج‌کنندگان پیامبر اسلام به هلاکت پیشینیان تشبیه شده است و در گفتمان رایج سوره‌های مکی، نابودی پیشینیان با عذاب آسمانی است. راهکار پیشنهادی این مطالعه روا دانستن تخلف از وعید بر خداوند، براساس اخلاق عرب، است، چنان‌که نقل است که عرب رجوع از وعده نیک را نکوهیده می‌داند، اما رجوع از وعده عقاب را بزرگواری می‌شمارد. مفسران در مواضع فراوان دیگر نیز تحقق تهدیدهای دوران مکی را در قتلگاه بدر انگاشته‌اند؛ اما، با اخلاقی دانستن تخلف از وعید، حاجت به این مدعای تکلف‌آمیز منتفی می‌شود.

کلیدواژگان: سوره اسراء: ۷۶، اخراج پیامبر، جنگ بدر، خُلف وعید، عذاب آسمانی

مقدمه

براساس آیه ۷۶ سوره اسراء، مکیان مشرک تصمیم داشتند که پیامبر را به ترک سرزمین خویش وادار کنند، اما، در صورت راندن پیامبر، آنان جز زمانی اندک در آن سرزمین باقی نمی ماندند. در ادامه، آیه ۷۷ سوره اسراء بیان می‌دارد که سنت تغییرناپذیر خداوند درباره پیامبران پیشین نیز چنین بوده است. سوره اسراء مکی است و هنگام نزول این آیات، هنوز راندن پیامبر اسلام از مکه محقق نشده بود؛ اما مشرکان سرانجام پیامبر را از مکه به مدینه راندند، بی آنکه وعده عذاب بر آنان محقق گردد. بدین سان شبهه آن است که پیش‌بینی قرآن درباره سیر آتی تاریخ نادرست از کار درآمده است، زیرا، بر وفق تاریخ شناخته شده اسلام، عذاب‌هایی به سان عذاب‌های حکایت شده در قرآن درباره اقوام پیشین دامن مشرکان مکه را نگرفته است. به دیگر بیان، پرسش آن است که چرا سنت تغییرناپذیر خدا در هلاکت اقوامی که رسول خود را از شهر می‌رانند درباره قریش محقق نگشته است؟

راهکارهای مفسران برای حل چالش عذاب نشدن اخراج‌کنندگان پیامبر

برحسب تتبع این قلم، مفسران، برای حل چالش یادشده، از چهار راهکار ذیل مدد جسته‌اند:

۱. انکار اخراج پیامبر از جانب مکیان

۲. تطبیق دادن واژه «الارض» در آیه ۷۶ سوره اسراء بر زمین مدینه

۳. تطبیق دادن واژه «الارض» بر جزیره العرب

۴. ادعای تحقق عذاب مشرکان در جنگ بدر

در این میان، موضع رایج مفسران قول اخیر است. تحقیق حاضر این اقوال چهارگانه را در خور نقد و رد می‌شمارد. راهکار اول از آن‌رو ناپذیرفتنی است که در مواضع دیگر قرآن، اخراج پیامبر به مکیان نسبت یافته است، چنان‌که در آیه ۱۳ سوره محمد از مکه با تعبیر «قریه تو که تو را راند» یاد شده است و در آیه ۴۰ سوره توبه، از موقعیتی زمانی سخن رفته است که کافران مکه پیامبر را اخراج کرده بودند. راهکار دوم نیز ناپذیرفتنی است، زیرا سوره اسراء مکی است و بدون شاهدی معتبر، نمی‌توان آیاتی از آن را مربوط به دوران مدنی دانست و از اصل هم‌زمانی و پیوستگی سوره عدول کرد. راهکار سوم هم نامقبول جلوه می‌کند، زیرا آیه از عزم مشرکان برای اخراج پیامبر از سرزمین محل سکونتش خبر داده است و بر وفق تاریخ اسلام، مشرکان تنها خواهان راندن پیامبر از مکه بودند، نه از مطلق

جزیره‌العرب. همچنین برشمردن جنگ بدر به‌عنوان مصداق وعده عذاب اخراج‌کنندگان با فضای نزول سوره اسراء همخوانی ندارد، زیرا، بر وفق قرآن مکی، اقوام پیشین با عذاب آسمانی نابود شدند. به‌علاوه، وعده نابودی اخراج‌کنندگان رسول اسلام به نابودی اخراج‌کنندگان رسولان پیشین تشبیه شده است و این دو ذیل سنتی واحد قرار گرفته‌اند.

راهکار پیشنهادی: اخلاقی دانستن تخلف از وعده عذاب

راهکار تحقیق حاضر برای حل چالش یادشده جواز تخلف از وعده عذاب است. در گزارش‌های تاریخی، آورده‌اند که ابوعمرو بن علاء از عمرو بن عبید درباره مسلمانان مرتکب‌شونده گناهان بزرگ سؤال کرده است و عمرو پاسخ داده است که خداوند، چنان‌که وعده ثواب خود را به انجام می‌رساند، وعده عقاب خود را هم به انجام می‌رساند. ابوعمرو در رد این سخن، اظهار داشته است که عرب رجوع از وعده ثواب را درخور نکوهش می‌داند، اما رجوع از وعده عقاب را بزرگواری می‌شمارد. طرفین نزاع روایی یا ناروایی تخلف از وعید، هر دو، در جستجوی خدایی اخلاقی بوده‌اند؛ یکی تخلف از وعید را خلاف راستی می‌انگارد و دیگری آن را خلاف راستی نمی‌داند، بلکه عفو از عقاب را یک فضیلت می‌بیند.

تأثیر اخلاقی دانستن تخلف از وعید بر تفسیر سایر وعده‌های عذاب

نزد مفسران ادعای تحقق وعده‌های عذاب دوران مکی در جنگ بدر اختصاص به تفسیر آیه ۷۶ سوره اسراء ندارد، بلکه این مدعا به‌صورت الگویی تکرارشونده ذیل آیاتی کثیر از قرآن مکی تکرار شده است. گویا برخی چنین انگاشته‌اند که گستره وسیع تهدیدهای قرآن در دوران مکی باید در سرنوشت کافران عینیت یافته باشد و در جهت تعیین مصداق، گزینه‌ای بهتر از کشتار بدر نیافته‌اند. این رویکرد در خور نقد جلوه می‌کند، زیرا سیاق آیات در کثیری از مواضع گواه است که مراد از این تهدیدها قتل در صحنه نبرد نبوده است، بلکه غرض هشدار به عذابی آسمانی به‌سان عذاب قوم نوح، قوم لوط، قوم شعیب است. جایز دانستن تخلف از وعید راهکاری بدیل برای این رویکرد است که می‌تواند به‌گسترده‌گی در گره‌گشایی از تفسیر قرآن نقش آفرینی کند.

نتیجه‌گیری

راهکار پیشنهادی این تحقیق برای حل چالش عذاب نشدن اخراج‌کنندگان پیامبر اسلام اخلاقی دانستن تخلف از وعید بر خداوند است؛ زیرا بر وفق اخلاق عرب، رجوع از وعده عقاب در خور ملامت نیست، بلکه نشان از بزرگواری دارد. بدین‌سان از اینکه مشرکان مکی به عذاب آسمانی گرفتار نشدند، نمی‌توان نتیجه گرفت که پیش‌بینی‌های قرآن درباره سیر آتی تاریخ نادرست از کار درآمده است. همچنین، پاره‌ای از اهل تفسیر به‌گونه‌ای گسترده ذیل دیگر تهدیدهای دوران مکی نیز از جنگ بدر سخن گفته‌اند و قتلگاه بدر را محل تحقق وعده‌های عذاب معرفی کرده‌اند. روا دانستن تخلف از وعید می‌تواند جایگزین این رویکرد تکلف‌آمیز شود.

منابع

- ابن عاشور، محمدطاهر. (۱۴۲۰ق). التحرير و التنوير. مؤسسة التاريخ العربي.
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ق). المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز (عبدالسلام عبدالشافی محمد، محقق). دار الکتب العلمیة.
- بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰ق). معالم التنزیل فی تفسیر القرآن (عبدالرزاق المهدی، محقق). دار احیاء التراث العربی.
- دانی، عثمان بن سعید. (۱۴۱۴ق). البیان فی عدّ آی القرآن (غانم قدوری الحمد، محقق). مرکز المخطوطات والتراث.
- فخررازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر: مفاتیح الغیب. دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۲۹ق)، المفردات فی غریب القرآن. مؤسسة الصادق.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۲۹ق). الکشف عن حقائق غوامض التنزیل. دار الکتب العربی.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۴ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان (احمد فرید، محقق). دارالکتب العلمیة.
- واحدی، علی بن احمد. (۱۴۱۵ق). الوسیط فی تفسیر القرآن المجید. دار الکتب العلمیة.
- یحیی بن سلام. (۱۴۲۵ق). تفسیر یحیی بن سلام (هند شلبی، محقق). دار الکتب العلمیة.